

محرابه‌های گچی در

موزه ملی ایران

منصور آبیار

سراسر زیبایی، ارزش و رشد هنرهای تزئینی در خانه‌های خدا بر می‌خوریم که همانا برپائی و تزئین محراب با نقش و نگارها و خطوط زیبایی مرسوم هر دوره بوده است.

در شکل‌گیری، تکامل و تداوم هنر اسلامی، سهم ایرانیان نسبت به هنرمندان دیگر حوزه‌های هنر اسلامی چون بین‌النهرین، سوریه و مصر از همه چشمگیرتر بود. این امر از زمانی امکان‌پذیر شد که مرکزیت سیاسی، مذهبی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام از سال ۱۲۲ ه‍.ق از سرزمین شام به شهر تازه تأسیس بغداد که در کنار تیسفون قرار داشت انتقال یافت.^(۱)

مسجد اصولاً بر محوری نامرئی بنا شده است و قبله در آن نشانی است که جهت اتصال این محور نامرئی با کعبه را نشان می‌دهد. رایج‌ترین نشانه قبله که به معماری مربوط می‌شود محراب است و مهمترین مشخصه آن دری است جهت نما، گشاده به سوی انوار ملکوتی که از جانب کعبه ارسال می‌گردد و این گشادگی یا پس‌گرفتنی درون دیوار تصویر شده است.

فلسفه محراب

یکی از محققین منشأ محراب را مهرابه‌های معابد مهری ذکر کرده است. محراب را هم چنین معرب کلمه مهراب دانسته‌اند. معبد میتراثیان را نیز، مهرابه خوانده‌اند. این کلمه از دو بخش مهر

مسجد میعادگاهی است که به عنوان محل سجود، عبادت، تقوی و ایجاد ارتباط با خالق هستی و اظهار بندگی در پیشگاه حضرتش، همواره در فرهنگ مقدس اسلامی از عظمت و قداست خاصی برخوردار بوده است.

معماران و همه دست‌اندرکارانی که به نحوی در طراحی و ساخت این بنای مقدس نقش داشته‌اند، همیشه از سر اخلاص و رضای خداوند، تلاش خود را با نهایت تقوی الهی در ساختمان مساجد بکار برده و با خلوص نیت با استفاده از توان، ایمان و استعداد خود، بنای مساجد را ملامال از هنر و ابتکار کرده‌اند.

مسجد خانه خدا و مردمی‌ترین پایگاه بندگان صالح خداست، که در طول قرن‌ها به عنوان مدرسه تزکیه و تعلیم دانش، عرصه رشد و تعالی انسانهای خداجو بوده است. مساجد به خاطر عظمت و الای روح معماران و طراحان شایسته، به مکانی تبدیل شده که سرچشمه هدایت و ایمان است و هر جزئی از اجزاء تشکیل‌دهنده آن نماد یکی از اسماء الهی و دارای معنایی روحانی می‌باشد. خطاطی آیات قرآنی، رنگ، اشکال متنوع هندسی فضا، نور، گنبد، چنبره زیر گنبد، شبستان، منار، منبر، وضوخانه، محراب و مصالح و مواد ساختمانی همیشه در برگرفته از اصول سنتی اسلام و دارای معنایی سمبولیک می‌باشند.

معماری مساجد در طول قرون متمادی همگام با رشد هنرهای تزئینی اسلامی ادامه حیات داده و شکی نیست که در تعریف ارزش‌ها و نبانی پربر معماری اسلامی هرگز نمی‌توان سهم والا و پربر هنر تزئینی را نادیده گرفت. این مهم بویژه از قرن چهارم هجری به بعد بیشتر ملحوظ است و در این رابطه به جلودای

(۱) ویلسون، اود. طرّحای اسلامی. ترجمه محمد رضا ریاضی، انتشارات سمت (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها)، چاپ اول، ۱۳۷۷، ص ۴

و آبه تشکیل شده است. برای مفهوم در دست دوم این کلمه یعنی آبه معانی گوناگونی ذکر کرده‌اند از جمله غبارهایی که به عنوان مراکز عبادت مورد استفاده قرار می‌گرفت. اصولاً قبل از ظهور اسلام، مهربا را به عنوان یک پرسش نگاه مورد استفاده قرار می‌دادند و این می‌تواند وجه اشتراکی در محراب مساجد در دوره اسلامی داشته باشد.^(۲)

برای دریافت مظهریت محراب در آداب و نیایش اسلامی باید ریشه آن را در قرآن کریم یافت. این واژه به تنهایی، به مفهوم «پناهگاه» است. قرآن مجید بویژه سوره بقره را در توصیف نهانگاهی در معبد اورشلیم آورده است. در آن مریم عذرا برای انزوا گرفتن به دعا در آمد و فرشتگان را در روزی می‌رسانیدند. بعضی از مفسران اسلامی نیز با قدس‌الاقدس معبد اورشلیم برابر دانسته‌اند و این تفسیر را با شرایع آئین یهود درباره دستیابی به دبیر سازگار نیز واقع با سنت آثار مشایخ آباء کلیسائی و آداب دینی مسیحی ارتدکس یونانی می‌خواند.^(۳)

رو به سوی یک قبله واحد داشتن به نمازگزاران، زمانی، کاملاً برجسته و چشمگیر نمودار می‌شود. آنکه مؤمنان در جوار کعبه در نماز و رکوع و سجود آیند که در منظره نمایشگر وحدت اسلامی است. چنین می‌نماید که آداب دینی اسلامی، پیوندی با کعبه دارد. این پیوند دارای دو جنبه است و مکمل هم که یکی ثابت و دیگری متحرک است.

نخستین جنبه نمودار آن است که در جای زمین مستقیماً با مرکز مکه پیوندی دارد از این روست که پیامبر بزرگوار اسلام فرموده‌اند که خداوند امت مرا با بخشش سراسر گیتی همچون محرابی متبرک ساخته است. مرکز این سراسر یگانه، همانا کعبه است و مؤمنی که در محراب جهان نشانی سراسر گزارد در آن لحظه چنین می‌انگارد که همه فاصله‌ها از میان برداشته‌اند. جنبه دوم که سرشتی متحرک دارد در زیارت جلوه می‌شود که هر مؤمنی ملزم است دست کم یکبار در عمر در مساجد و اماکنی به زیارت خانه خدا برود.^(۴)

تاریخچه و معماری محراب

مورخان هنر بر آن هستند که محراب به شکل اولیه «طاقچه یا فرورفتگی در دیوار» در زمان ولید بن عبدالملک خلیفه اموی به ویژه هنگامیکه آن خلیفه به کار تجدید ساختمان مسجد النبی در مدینه دست برد، به معماری مسجد راه یافت، اما بسیار محتمل

است که طاقچه جایگزین شکلی شده باشد بسیار ساده‌تر همچون در ماندی که در مساجد ابتدائی جهت مکه را نشان می‌داد. در صورتیکه در محراب در غار صخره قبه الصخره در اورشلیم به سالهایی باز می‌گردد که این جایگاه مقدس بنا شده بود (۷۲ تا ۷۳ هـ) خود مثالی دیگر می‌تواند از این پدیده باشد.^(۵)

در مسجد النبی در مدینه بنا بر بعضی از اسناد گویا یک نشانی ساده‌تر برای نمودار ساختن قبله وجود داشته است که عبارت بود از صفحه‌ای از سنگ که جایگاه ایستادن پیامبر اکرم را به نماز جماعت نشان می‌دهد.

می‌توان گفت محراب مساجد صدر اسلام در عربستان و مصر و عراق و بیت المقدس بر طبق مدل محراب مسجد پیامبر از زمانی که محراب آن به شکل مجوف تبدیل شده ساخته شدند. در ایران نیز بر اساس محرابهایی که باقیمانده و از کاوشها بدست آمده همگی بیانگر این نکته هستند که محرابهای ایران نیز بر طبق محراب مسجد پیامبر مجوف ساخته شده‌اند.^(۶)

نمونه اولیه محراب را به سالهای ۸۶ هـ ق نسبت می‌دهند که در بندسازی مسجد النبی (ص) توسط عبدالملک خلیفه اموی در مدینه در جهت قبله تعبیه گردید و آن نشان خود قبله شد. بر اساس روایات تاریخی محراب در سال ۵۰ هـ هجری شکل مجوف طاقنمائی را به خود گرفته است و این شکل طاقنما که دارای طاق هلالی شکل بوده مورد پذیرش عموم مسلمانان واقع شده است. این فرم با اندکی تغییر نیز مورد پذیرش ایرانیان قرار گرفته، که به شکل طاقچه مستطیل شکل با طاق هلالی نما در آن طاق مرسوم در معماری ایرانیان بوده بکار رفته است. در نیمه دوم قرن سوم طاقنمای محراب به دو طاقنمای بر رویهم بنا

(۲) سجادی، علی، سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران، تهران، انتشارات حمله مغول، جلد اول ص ۳۹

(۳) بوزکهارت، تیتوس، هنر اسلامی (زمان و بیان)، ترجمه مسعود رحمتی، انتشارات سروش، چاپ اول ۱۳۶۵ - ص ۹۸-۹۷

(۴) بوزکهارت، تیتوس، هنر اسلامی (زمان و بیان)، ترجمه مسعود رحمتی، انتشارات سروش، چاپ اول ۱۳۶۵ ص ۱۸

(۵) همان مأخذ، ص ۹۸

(۶) سجادی، علی، سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران، تهران، انتشارات حمله مغول، جلد ۱ - ص ۶۶

(۷) دوبولو، پاپا، معماری اسلامی، ترجمه حسنت جزئی، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء، سال ۱۳۶۸، ص ۲۲

گردید و به جای دو ستون چهارستون در دو طرف طاقنماها تعبیه شد.^(۱)

از کهن‌ترین محرابهای مساجد جهان اسلام می‌توان به محراب مسجد جامع قیروان (قیروان تونس) به تاریخ ساخت ۲۴۸ تا ۲۴۹ هجری قمری اشاره کرد. شکل یک فرورفتگی مقعر کامل دارد که در دو سوی آن ستونی است برای تکیه‌گاه یک طاق برآمده از دیوار. این طاق و دیوارهای پیرامون آن با کاشی پر نقش و لعابی درخشان همچون فلز صیقل شده، آرایش شده است.

نوع و تزئینات محراب

محرابها در دوران اسلامی از نظر نقش و نگار و تکنیک ساخت و... اغلب از دوران ساسانی الهام گرفته و بیشتر طرحهای آن در دوره اسلامی نیز تکرار گردیده‌اند. در این بین می‌توان به نقوشی مانند نقش پرنده، برگهای مو، خوشه‌های انگور و غیره اشاره نمود.

نقوش مذکور نسبت به دوره ساسانی مقداری ماهرانه و استادانه‌تر کار شده است. علاوه بر نقوش فوق، نقوش اسلیمی و نیز طرحهای هندسی نیز زینت بخش محرابها در دوران اسلامی شدند. چون هدف ما در این نگارش کتیبه نگاری محرابها می‌باشد لذا فقط به آن پرداخته می‌شود.

و فور کتیبه‌های قرآنی بر دیوار مساجد و ابنیه مذهبی دیگر یادآور این واقعیت است که زندگی اسلامی در همه ابعاد خود با آیاتی از قرآن مجید در آمیخته و به واسطه تلاوت آن و نیز به وسیله نماز، دعا و مناجات تکیه گاه معنوی پیدا می‌کند.

می‌توان بی‌مبالغه گفت که هیچ هنری در پرورش ذوق هنری مسلمانان به اندازه خطاطی مؤثر نبوده است. برای ارزیابی و شناخت نکات و دقائق خوشنویسی بویژه تزئینات معماری که غالباً به کتیبه نگاری می‌کشد، باید با انواع شیوه‌های خطی و قلمها آشنا بود. یکی از مشخصات خوشنویسی اسلامی آن است که هیچیک از شیوه‌های آن از دوره‌های مختلف از رواج نیفتاده است و خوشنویسی بسته به ماهیت و مضمون متن‌ها شامل همه شیوه‌ها می‌شود.^(۲)

صنعت خط یا خوشنویسی از دوره‌های اولیه اسلام میان مسلمانان مورد توجه بود و حتی پیش از نقاشی احترام و مقام داشت. خاصیت خط بر روی بناها مخصوصاً در محرابها هرچه باشد هدفی را دنبال می‌کند که در آن جنبشی هست و حرکت به

سوی مقصدی است. خطوط عمودی، منحنی و افقی هر کدام نوعی احساس در بیننده بر می‌انگیزد.

محرابهای گچبری شده با نقوش برجسته، گچ با سطحی هموار و ترکیب با مقرنس کاری، استفاده از طرح آجرکاری و گاه محراب در زمینه‌ای ساده از سنگ مرمر یا گچ.

ساخت محرابهای گچی از قرن اول هجری شروع شده و تا حمله مغول و بعد از آن، همچنان روند ساخت آن ادامه داشته است. در فاصله قرون ۵ و ۶ هجری هنرمندان مسلمان که در زمینه معماری و هنرهای تزئینی صاحب مهارت و تجربه گردیده‌اند، تزئین محراب با گچ بریهای پیچیده و مفصل را رایج کردند. هم در فاصله این دو قرن هنرمندان با جدیت و تلاش و ایمان و اخلاص نمونه‌های بسیار زیبایی از محراب را که در حقیقت گنجینه‌ای پر بار از هنر اسلامی به شمار می‌آید، بوجود آوردند.

محراب گذشته از مساجد در برخی از بناهای مذهبی دیگر نیز برپا گردیده و در هر دوره، بنابر کاربرد مصالح و رواج شیوه‌ای از هنرهای تزئینی، تزئین می‌شده‌اند.

در دوره اسلامی مانند دوره‌های قبل استفاده از گچ به عنوان یک پدیده تزئینی بطور وسیع در بناهای مختلف مذهبی و غیر مذهبی بکار گرفته شد که از جمله آنها می‌توان به گچبریهای زیبای شهر ری، نیشابور، سامرا و... اشاره نمود.

بیشرفت و اعتبار هنر گچبری در فاصله قرون ۵ و ۶ هجری تردید مدیون خلاقیت هنری هنرمندان گچ بر و خطاط این دوران در تزئین محراب مساجد و ایجاد کتیبه‌های مختلف است. همانگونه که کتابت قرآن کریم باعث رشد و رونق تذهیب و خطاطی گردید، هنر گچبری نیز به دلیل تزئین محراب به جایگاهی پرارزش و تجربه‌هایی سودمند دست یافت.

قرن ۸ هجری را که با سلطنت ایلخانان مغول در ایران همزمان می‌باشد، باید عهد گچ نامید زیرا در تزئینات باقیمانده این دوره همه جا غلبه با ماده گچ است. محرابهای گچی کنده کاری شده در حدود ۲۳ بنای این دوره باقیمانده است. از حیث ترکیب کلی و نیز جزئیات طرح و طرز ساختمان، این محرابها شبیه نمونه‌های سلجوقی است و این شباهت بقدری زیاد است که تشخیص بین

(۱) سجادی ص ۲۷

(۲) بوركهارت، تیتوس، هنر اسلامی (زبان و بیان) ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات سروش، چاپ اول، ۱۳۶۵، ص ۵۷

محراب اوایل قرن ۶ و محراب اوایل قرن ۸ بسیار مشکل است. حاشیه‌ها و نقول‌ها دارای کتیبه به خط کوفی در زمینه نقوش گل و بوته، در متجاوز از ۲۰ ساختمان وجود دارد. اگر بنا جنبه دینی دارد، مانند مساجد، کتیبه مزبور از آیات قرآنی و احادیث است و اگر بانی آن می‌خواسته است یادبودی را ساختن بنا باقی گذاشته باشد کتیبه جنبه تاریخی دارد. از محراب‌های با ارزش این دوره می‌توان از محراب مسجد جامع اربیل، مسجد جامع مرند، محراب مسجد ویرانه‌ای در اشترانکوه، نصب شده در موزه دوران اسلامی که به آن اشاره خواهد شد، نام برد.

از قرن پنجم به بعد کم‌کم محراب‌های اجری در کنار محراب‌های گچی ظاهر شدند ولی در کنار آن سنگ در ساخت محراب نیز استفاده می‌شد و در دوره‌های بعد نیز یعنی ایلخانی، تیموری و صفوی از سنگ در محراب‌سازی استفاده شده است. نمونه بسیار زیبایی از محراب‌های سنگی محراب‌های اشترانکوه است که مکتشفه از حیمه اصفهان، که در موزه دوران اسلامی نصب شده است.

در اوایل قرن ششم هجری از قلعه‌ها ریز کاشی برای تزئین محراب‌های اجری استفاده شده ولی بدست محراب‌های کاشی از قرن ۷ در سال ۶۱۲ هجری یعنی قبل از حمله مغول بوده است.^(۱)

خطوط کتیبه‌ها

اصولاً خطوطی که بر روی اشیاء دینی دوره اسلامی و هم چنین بر سطوح داخلی و خارجی بناها در این دوره نقش می‌بندد برای ذکر نام سفارش دهنده و هنرمند یا قید تاریخ و چگونگی متعلقات و ملحقات آن و ثبت کلمات و آیات مقدس مذهبی چون بسم الله الرحمن الرحیم و اسامی مقدس خداوند و رسولش و جانشینان رسول اکرم (ص) و یا آیات سوره‌های مختلف قرآن کریم که مناسبتی با بنا و هم چنین یا در وظایف دینی و اخلاقی و غیره است، می‌باشد.

خطوط مختلفی که زینت بناها و محراب‌های مساجد در دوران‌های مختلف اسلامی هستند، عبارتند از کوفی با انواع گوناگون خود، نسخ، ثلث و... بیشتر این خط استفاده شده در مساجد از جمله محراب‌های موزه دوران اسلامی به خط کوفی می‌باشد. البته این محراب‌ها از نسخ و ثلث هم بی بهره نیستند.

خط کوفی

خط کوفی در پیدایش سلسله خط‌های اسلامی رتبه نخست را دارد ولی امروزه از لحاظ استعمال در همه آنجا که آخر قرار گرفته است.

هیچ خطی چون کوفی برای مقاصد تزئینی با انواع و احاء مختلف خود تا این حد مناسب نیست.

جرجی زیدان معتقد است:

«خط سریانی و نبطی پس از فتوحات اسلام میان اعراب باقی ماند و تدریجاً از خط نبطی خط نسخ (دارج) پدید آمد و از سریانی خط کوفی پیدا شد. خط کوفی در ابتدا به خط حیری مشهور بود و آن را به شهر حیره از شهرهای عربی عراق نسبت می‌دادند و بعدها که مسلمانان در نزدیکی حیره شهر کوفه را ساختند شهرت خط حیری به خط کوفی تبدیل یافت»^(۲)

اما دکتر بهرامی معتقد است:

«جهت انتساب خط کوفی به کوفه کاملاً معلوم نیست و به نظر می‌رسد که در زمان ظهور اسلام وجود داشته و برای نوشتن قرآن بکار نمی‌رفته است بلکه به مناسبت اشکال مستوی و زاویه دار آن از قدیم بیشتر برای نوشته‌های روی سنگ و بنا اختصاص داشته و قدیمیترین نمونه آن بر روی سنگ آرامگاهی دیده می‌شود که در سال ۲۱ هجری قمری ساخته شده است»^(۳)

خط کوفی منسوب به خط نبطی متأخر مربوط به دو اصل صفوی مسند و نبطی قدیمی آرامی و این دو اصل ناشی از خط فنیقی است و خط فنیقی به دو خط میخی و هیروگلیفی منتهی می‌شود. این خط در جریان تحول خود زمانی بنامی حیری و انباری و با رفتن به مکه و مدینه مکی و مدنی نامیده شده و به دو صورت مبسوط و مستدیر متداول بوده است. آخرین مرحله یکی از آن دو (مبسوط) پس از بنای شهر کوفه و تکامل و تجوید به خط کوفی معروف گردید.^(۴)

بهرحال جدا از سابقه تاریخی و نحوه پیدایش خط کوفی می‌توان گفت که این خط به انواع گوناگون مانند ساده - گوشه دار «مَعْقَل» - برگردار «مَوْرَق» گل و برگدار «مَزْهَر» - گرد دار «مَعْقَد» - پیچیده «مَعشَق» تقسیم می‌گردد. این نوع خطوط در آثار معماری اسلامی ایران با روش حجاری، گچبری، کاشیکاری و آجرکاری

(۱) سجادی، علی: سیر تحول در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول، جلد ۱ - ص ۲۸

(۲) زیدان، جرجی: تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جوهر کلام - ص ۶۵۲

(۳) بهرامی، مهدی - راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان - تهران - فروردین ۱۳۲۸ - ص ۱۶

(۴) زمانی، عباس - مجله هنر و مردم شماره ۱۲۸ - خرداد ۱۳۵۲ - ص ۳۱ - نقل از فضائی مؤلف اطلس خط

زمان ایلخانیان ساخته شده و دارای ۴/۱۲ متر ارتفاع، ۲/۶۲ متر عرض و ۵۲ سانتی متر عمق می‌باشد. کتیبه‌های نقش شده بر روی آن با خطوط کوفی و ثلث در میان نقوش زیبای اسلیمی و هندسی، زیبایی خاصی به این محراب بخشیده‌اند. (تصویر شماره ۱)

کتیبه اول: کتیبه الحاقی بر پیشانی محراب سوره مبارکه الاخلاص به خط زیبای ثلث نوشته شده است:

تصویر شماره ۱- (محراب اشترجان)

بکار رفته و یا بر روی اشیاء هنری چون سفال، فلز، پارچه و غیره نقش بسته است. نوع ساده خط کوفی دارای اصول و قواعد معین است ولی کوفی تزئینی که اکثر خطوط محرابهای واقع شده در موزه دوران اسلامی نیز به آن کتابت شده جز رعایت حروف الفباء تحت قواعد اساسی ثابت و معینی نمی‌باشد و اکثراً پیچیده و سخت خوانده می‌شوند. زیرا در آن تصرفات و ابداعات بسیار شده و برای نظم و ترتیب و قرینه سازی و پر کردن زمینه، متوسل به رسم و نقاشی شده و خط را در میانه شاخه و گل و برگ و تزئینات هندسی که همراه حروف بکار رفته، پنهان ساخته‌اند.

خطوط نسخ و ثلث

خط نسخ تا پیش از قرن سوم هجری هنوز قالب حقیقی خود را بدست نیاورده و بیشتر به حالت شکسته نوشته می‌شد. در قرن سوم نسبت به زیبایی خط توجه کامل مبذول شد و رویهم رفته دوران ترقی و زیبایی خط نسخ را از اواخر قرن سوم و آغاز قرن چهارم هجری به بعد باید دانست. مورخان می‌گویند زیبایی خط نسخ در عصر اتابکان (۵۴۵ هجری قمری) پدید آمد. بطوریکه به نسخ اتابکی معروف شد و به جای کوفی بدان خط قرآنها نوشتند و در عصر ایوبیان در مصر و شام خطوط ثلثی و نسخی به زیبایی و رونق ممتاز بوده است و خط نسخ در شرق و غرب عالم اسلامی آن روز با توسعه روزافزون در کتابت بکار می‌رفت.^(۱)

استعمال خط ثلث نیز از دوره ایلخانی به بعد در اکثر بناهای مذهبی اعم از مقابر، مدارس و از همه مهمتر مساجد رایج گشت. این خط در دوره‌های تیموری و بالخصوص صفوی نیز بکار گرفته شد. در اکثر محرابهای موزه دوران اسلامی این خط گاهی به تنهایی و گاهی با خط کوفی در کنار هم زینت بخش محرابها هستند.

کتیبه‌های محراب اشترجان*

محراب گچبری اشترجان نصب شده در موزه دوران اسلامی یکی از زیباترین محرابهای دوره ایلخانی می‌باشد که از مسجد ویران شده‌ای در روستای مزبور کشف شده است. غیر از محراب و هم زمان با آن محرابی هم در مسجد جامع اشترجان قرار دارد که از نظر نقوش خطوط کتیبه‌ها با محراب مورد بحث مشابهت‌هایی دارد.

محراب موزه دوران اسلامی در سال ۷۰۸ هجری قمری در

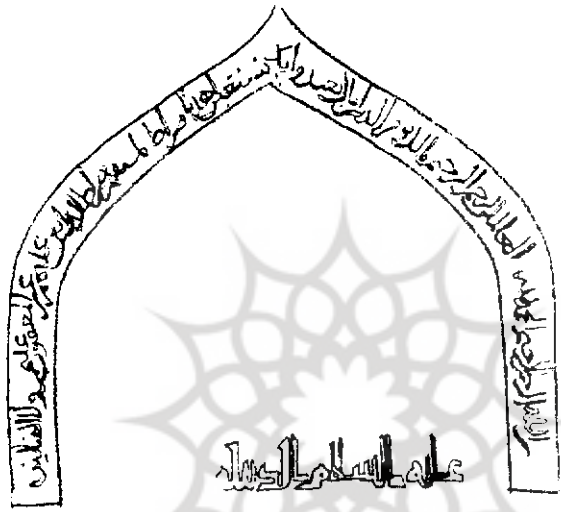
۱- ناجی، زین الدین. مصورالخط عربی - ۱۹۷۴ میلادی، بغداد - چاپ اول - ص ۳۶۶

*- «اشترگان» اشترجان نام دهکده‌ای است که در حدود ۳۶ کیلومتری جنوب غرب اصفهان واقع شده است. در قرن هشتم هجری اشترجان بصورت شهر کوچکی بوده است. این شهر در زمان سلطنت ایلخان مسلمان مغول سلطان محمد خدابنده «الجائیو» از عزت و عظمت و رونق خاصی برخوردار بوده است.

سیدالمرکزین و سیدالمرکزین

(۱)

سیدالمرکزین و سیدالمرکزین

(۲)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سیدالمرکزین و سیدالمرکزین

طرح شماره ۱ - (کتابخانه‌های محراب اشترجان)

(۳)

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ. (طرح شماره ۱-۱)

کتیبه دوم: بر حاشیه پهن اطراف قسمت اصلی محراب به خط کوفی آیات ۱ و ۲ و ۳ و کلمه شروع آیه ۴ از سوره مبارکه مؤمنون مشاهده می‌شود که در اثر مرمت محراب، قسمت‌هایی از آن کتیبه از بین رفته است.

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ. الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَائِعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ. وَالَّذِينَ... (طرح شماره ۲-۱)

یقیناً بعد از کلمه والذین که ابتدای آیه ۴ سوره مبارکه مؤمنون می‌باشد تا آغاز آیه ۷ این سوره نوشته شده ولی متأسفانه به مرور زمان از بین رفته و موجود نیست.

کتیبه سوم: بر پیشانی هلالی بالای دهانه محراب سوره مبارکه فاتحه به قلم ثلث بصورت بسیار زیبایی نقش بسته است:

بِسْمِ ... الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَا لَيْكَ يَوْمَئِذٍ لِلَّذِينَ اتَّكَتْ نَعْتَهُ وَاتَّكَتْ سِتْرَهُمْ هَدَيْنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ. (طرح شماره ۳-۱)

کتیبه چهارم: در حاشیه داخل، حدیثی از پیامبر بزرگوار اسلام حضرت محمد مصطفی (ص) با مضمون «قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ الدُّنْيَا مَرْزَعَةُ الْآخِرَةِ» به خط بسیار زیبای کوفی ساده نقش بسته است ولی متأسفانه فقط کلمات (علیه السلام الدنيا) باقیمانده و بقیه از بین رفته است. (طرح شماره ۴-۱)

در دو طرف بدنه داخلی محراب در سمت راست امضای سازنده محراب «عمل مسعود کرمانی» و بر سمت چپ سال ساخت محراب «فی سنة ثمان و سبعمات» هر دو به خط ثلث نکر شده است. نقوش زیبای تزئینی شامل نقوش هندسی در قسمت میانی محراب و نیز نقوش اسلیمی و گل و بوته‌های زیبا در سایر قسمت‌ها کتیبه‌های فوق را در میان گرفته‌اند.

این محراب به شماره بخش ۳۲۷۱ در موزه دوران اسلامی ایران نصب گردیده است.

محراب معروف به امامزاده کرار

یکی از زیباترین محراب‌های دوران سلجوقی محرابی است که از امامزاده کرار واقع در بوزون اصفهان که به جوزون و بوزان نیز معروف بوده بدست آمده است.

این محراب قبل از انتقالش به موزه ایران باستان (موزه ملی

ایران) در سال ۱۳۱۶، توسط اداره کل باستان‌شناسی وقت با وضعیت بسیار ناهنجاری در زیر برف و باران و عوامل جوی دیگر بر دیواری بدون سقف و پوشش قرار داشته و هیچگونه وسیله حفاظتی در محل جهت حفاظت از عوامل یاد شده موجود نبوده است. چون از نخر باستان‌شناسی حائز اهمیت بوده، لذا در همان سال آن را به موزه ایران باستان انتقال داده و بر روی دیوار نصب نمودند. محراب فوق دارای ۲/۵۲ متر ارتفاع، ۱/۸۶ متر عرض و ضخامت ۱/۱۹ متر می‌باشد. این محراب مستطیلی شکل دارای طاقمائی با عمق حدود ۱ متر است. کتیبه پیشانی محراب ساخت بنا را در سال ۵۲۸ هجری قمری نشان می‌دهد. (تصویر شماره ۲)

نقوش تزئینی محراب را نقوشی با شاخ و برگ‌های اسلیمی تشکیل می‌دهند و قسمتی از این نقوش و نیز کتیبه‌هایی که باقیمانده به رنگ آبی رنگ‌آمیزی شده است. نقوش دیواره‌های داخلی طاقچه محراب با نقوش گچبری دوره ساسانی شباهتی کامل دارد. این محراب دارای سه کتیبه مزین به خطوط کوفی و نسخ به شرح زیر می‌باشد:

کتیبه اول (حاشیه کناری): کتیبه به خط کوفی تزئینی بوده و آیه شماره ۱۷ سوره مبارکه آل عمران این قسمت را مزین کرده است. قسمتی از این آیه مبارکه بعلت شکستگی و از بین رفتن محراب از میان رفته است. متن کتیبه به شرح زیر است: [شَهِدَ اللَّهُ] إِنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. قسمت‌های از بین رفته در داخل کادر مشخص شده است. (طرح شماره ۲-۱)

این نوع خط کوفی تزئینی قابل مقایسه با خط محراب قدمگاه علی بن موسی الرضا (۵۱۲ هجری قمری)، محراب مسجد جامع ساوه (۵۰۴ هجری قمری) و نیز محراب فاطمه خاتون و... می‌باشد.

کتیبه دوم (کتیبه پیشانی محراب)

کتیبه‌ای است به خط نسخ که احتمالاً قدیمی‌ترین خط نسخی است که تاکنون بر روی ابنیه اسلامی دیده شده است. این کتیبه که در قسمت پیشانی محراب در یک قاب مستطیل شکل قرار گرفته زیبایی خاصی به محراب بخشیده است:

«وَقَوْلُ اللَّهِ قَاتِلِينَ هَذَا عِمَارَةُ الْمِحْرَابِ الْعَبْدُ الْمَذْنَبُ عَلِيُّ بْنُ شِيرَزَادِ الْأَنْصَارِيِّ الْفَرَزِينِيِّ* فِي جَمَادَى الْآخِرَةِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَعِشْرِينَ وَخَمْسِمِائَةٍ.» (طرح شماره ۲-۲)

از متن این کتیبه چنین بر می‌آید که محراب مزبور در سال ۵۲۸

هجری قمری تعیین شده و اصل محراب قدیمتر از این تاریخ و احتمالاً مربوط به قرن چهارم باشد.

کتیبه سوم (کتیبه بالای قوس طاق نما)

متن کتیبه که شبیه به خط کتیبه دوم بوده احتمالاً مانند نسخ فوق از قدیمیترین نوع نسخ باشد. بیشتر کلمات آن بر اثر مرور زمان آسیب دیده و از برخی کلماتش که تقریباً قابل قرانت می‌باشد چنین بر می‌آید که آیه ۱۱۴ از سوره مبارکه هود در آن نقش بسته است.

«وَأَيُّمُ الصَّلَاةِ طَرْفَى الشَّهَارِ وَرُفْعًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبُ الشَّرَّاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلَّذِينَ كَرِهُوا»

این محراب به شماره بخش ۲۲۶۸ در موزه دوران اسلامی ایران نصب گردیده است.

محراب مکشوفه از ری:

یکی دیگر از قدیمیترین و با ارزش‌ترین محرابهای دوره سلجوقی محرابی است که توسط هیأت حفاری موزه متروپولیتین در کاوشهای ری از مسجدی کشف و به موزه ایران باستان (موزه ملی ایران) انتقال داده شده است. بلندی آن ۱۷۰ سانتی متر و عرض آن ۷۹ سانتی متر با رقمی نامشخص و چهار کتیبه به خط کوفی می‌باشد. اکثر خطوط کوفی این محراب از نوع تزئینی می‌باشد که هنرمند جهت نظم بخشیدن و پر کردن زمینه و رسم چنین قرینه سازی متوسل به رسم و نقاشی شده و این خطوط زیبا را در میان شاخه و گل و برگ و تزئینات مختلف هندسی که همراه با حروف بکار رفته نهان ساخته است. (تصویر شماره ۳) ۳ کتیبه از این کتیبه‌ها از نوع کوفی تزئینی و یک کتیبه دیگر از نوع ساده آن است. کتیبه‌های تزئینی از نوع شاخ و برگدار «شجری» است که نمونه‌ای از آن را در مسجد جامع نائین مربوط به قرن سوم هجری مشاهده می‌کنیم. (طرح شماره ۳) بالای پیشانی محراب با نقوش برجسته و یک طرح تکرار شده، مزین

تصویر شماره ۲- (محراب گچین، امامزاده کران)

طرح شماره ۲ (کتیبه‌های محراب گچین، امامزاده کران)

* - فزوی و فزوان اسامی دیگر بیزان یا بوزون بوده که این محراب از آنجا بدست آمده است. خانواده انصاری هم که در متن اشاره شده از خانواده‌های اصیل و قدیمی منطقه اصفهان بوده‌اند. چنانکه میرزا سلیمان جابری انصاری در زمان شاه طهماسب اول از وزراء آن دوره بشمار می‌رفته است.

در خاتمه این سوره، آیه ۷۷ از سوره مبارکه آل عمران در میان نقش‌های زیبای تزئینی که سوره با نقوش اسلیمی و هندسی هستند با دقت و ظرافت و مهارت فوق‌العاده مزین گشته‌اند. (طرح شماره ۲-۴)

خط کوفی تزئینی شجره‌ای این کتیبه شباهتی با کتیبه شیخ عبدالصمد نطنزی و نیز بهرام صد جاد جامع نائین دارد:
 بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، قُلْ اِنَّ اللّٰهَ اَخَذَ مِنَ النَّاسِ عَهْدَ الَّذِیْ لَمْ یُوْلَدْ وَ لَمْ یَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ
 دنباله کتیبه شهیدالله علیه السلام: لا اِلٰهَ اِلاَّ هُوَ وَ الْمَلٰٓئِکَةُ وَ اُولُو الْعِلْمِ قٰتِمًا بِالْقِسْطِ.

کتیبه سوم:

این کتیبه نیز با خط کوفی از نوع ساده نوشته شده و آیه مبارکه از قرآن کریم در این قسمت مزین است. این خطوط در میان نقوش شبیه لانه زنبوری قرار گرفته‌اند. (طرح شماره ۳-۴)

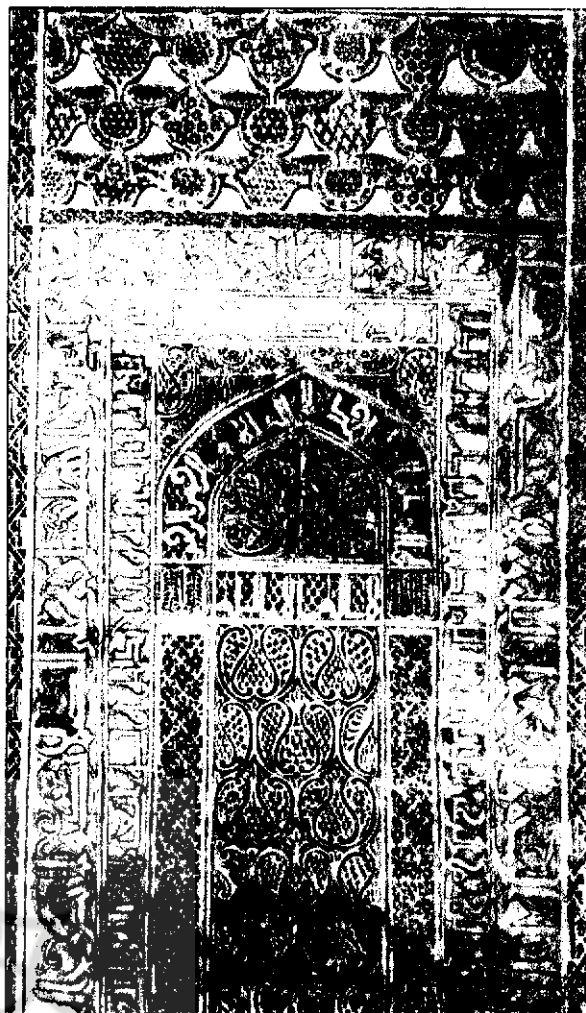
وَاللّٰهُمَّ اِنِّیْ لَا اِلٰهَ اِلاَّ هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِیْمُ.

کتیبه چهارم: این کتیبه که آخرین کتیبه این محراب زیبا می‌باشد، عبارت لایله انالله را شامل می‌گردد. این آیه مبارکه که با خط کوفی از نوع تزئینی شجره‌ای می‌باشد که در میان نقوش جالب لانه زنبوری جای گرفته است. (طرح شماره ۴-۴)

این محراب به شماره اموال ۲۲۶۶ در موزه دوران اسلامی ایران واقع شده است.

منابع:

- ۱- موزه‌های ایران، نقوش هنر اسلامی ایران (بیان) ترجمه مسعود رجبت نیا، انتشارات سروش - چاپ اول ۱۳۶۵
- ۲- بهرامی، مهدی، روش، آینه‌های قدیم در موزه ایران باستان - تهران - فروردین ۱۳۲۸
- ۳- دوپولو، نایه، معماری اسلامی، ترجمه بهشت جزینی - تهران - مرکز نشر فرهنگی رجاء ۱۳۵۸
- ۴- زمانی، عباس، مجله هنر و مردم - شماره ۱۶۸ - خرداد ۱۳۵۲
- ۵- زیدان، جرجی، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه و نگارش علی جواهرکلام، تهران ۱۳۴۵
- ۶- سجادی، علی، عبر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول، جلد اول
- ۷- ویلسون، اوا، طرح‌های اسلامی، ترجمه محمد رضا ریاضی، انتشارات سمت (سازمان مطالعه و تدوین کتب، علوم انسانی دانشگاهها)، چاپ اول ۱۳۷۷
- ۸- فصالی، حبیب، ...، خط، انجمن ازمای اصفهان ۱۳۵۰
- ۹- ناجی، رین الدین - مصورالخط عربی - بغداد - چاپ دوم ۱۹۷۴ میلادی

شماره ۳- (محراب گجیری مسجدی درری)

زیبایی و تزئینات دیگر محراب را علاوه بر کتیبه‌ها که در ذیل به آنها اشاره خواهد شد نقوش اسلیمی و هندسی تشکیل می‌دهند. این محراب در درون یک کادر مستطیل شکل قرار گرفته که داخل آن نیز آثار استادانه و ماهرانه از خطوط و نقوش پر شده است.

کتیبه اول (حاشیه کناری)

این کتیبه به خط کوفی تزئینی با گره‌های ساده بر زمینه نقوش گل و برگ اسلیمی نوشته شده و متن کتیبه آیه ۵۶ سوره مبارکه احزاب می‌باشد. (طرح شماره ۴-۱)

وَ اِنَّ اللّٰهَ وَ مَلَائِکَتَهُ یُحَدِّثُوْنَ عَلٰی النَّبِیِّؑ یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَیْهِ وَ سَلِّمُوْا

کتیبه دوم: سوره مبارکه که اخلاص بدون [هو] بعد از قل و نیز

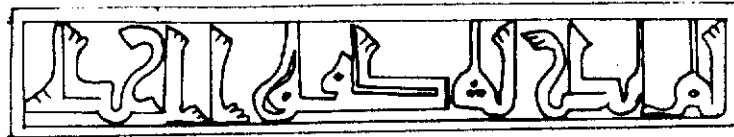
استبرأ لنفسه من الآراء المخالفة وهو الذي لا يترك حجة من حجج الله ورسوله ولا يرى في ذلك عوجاً ولا كونا
 والحكمة بالله وحده لا اله الا الله
 اللهم اني استبرأ اليك من جميع الآراء المخالفة التي لا تجوز عليك ولا تجوز على رسلك
 اللهم اني استبرأ اليك من جميع الآراء المخالفة التي لا تجوز عليك ولا تجوز على رسلك
 اللهم اني استبرأ اليك من جميع الآراء المخالفة التي لا تجوز عليك ولا تجوز على رسلك

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

کتیبه‌های طرح شماره ۳ (محراب مسجد درری)

طرح کتیبه واسطی در مساجد

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

لا اله الا الله

رتال جامع علوم انسانی

طرح شماره ۲ (بخشی از کتیبه های محراب مسجد درری)